

SERDAR KORUCU

İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi'nde felsefe eğri-
mi gördü. Çeşitli televizyon kanallarının haber merkezi ve ha-
ber programı bölümlerinde editör/yapımcı/danışman olarak
çalıştı. 2012'den beri CNN Türk'te editörlük yapıyor. Ulusal/
uluslararası medya mecralarında dezavantajlı gruplar ve nef-
ret söylemi üzerine haber, röportaj ve özel dosyalar hazırladı.

Yayımlanmış çalışmaları: *Yabancı Gazetecilerin Gözüyle Kürt Sorunu* (Güncel Yayıncılık, 2009); *Suriye Yerle Bir Olduktan Sonra* (Hayata Destek Derneği, 2013); Aris Nalcı ile birlikte *2015'ten 50 Yıl Önce, 1915'ten 50 Yıl Sonra: 1965* (Ermeni Kültür Derneği, 2014), *Patriklik Fotoğrafçısı Dimitrios Kalu-
menos'un Objektifinden 6-7 Eylül 1955* (İstos Yayınları, 2015-
2016, iki cilt), *Misafir* (Can Yayınları, 2016), Güven Gürkan
Öztan ile birlikte *Tutku, Değişim ve Zarafet-1950'li Yıllarda İs-
tanbul* (Doğan Kitap, 2017), *Halepsizler* (Aras Yayıncılık, 2018)
ve *Sancak Düştü: İskenderun Sancağı'ndan Hatay'a "Ermeni
Meselesi"* (Aras Yayıncılık, 2021).

usul geređi

Bu kitap, Serdar Korucu'nun 2018-2019 yılları arasında, Türkiye, Ermenistan, Lübnan ve Fransa'da, 1939'da Ermenilerin Musa Dağ'đan ayrılmalarına, yani halk ağzındaki deyişle "ahalinin gidişini"ne tanık olan Musa Dağlılarla yaptığı röportajlardan oluşmaktadır.

Metinde, Ermenice yapılan röportajlar sırasında kullanılan Türkçe sözcükler *italik* dizildi.

Gerekli görülen yerlerde dipnotlarla açıklamalarda bulunuldu. Kitabın sonunda yer alan fotoğraflara ulaşmamızı sağlayan, Anadolu'daki Ermeni köy ve kent yaşantısına dair hafızayı canlandırmak amacıyla yayın yapan Houshamadyan ekibine (www.houshamadyan.org) teşekkür ederiz.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

yayıncının notu

**AHALİNİN
GİDİŞİ
MUSA DAĞ 1939**

ARAS YAYINCILIK

İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS-ULU 257

AHALİNİN GİDİŞİ

MUSA DAĞ 1939
SERDAR KORUCU

EDİTÖR

Emre Can Dağlıoğlu

YAYIMA HAZIRLAYAN

Onur Koçyiğit

TASARIM

Melisa Arsenyan

KAPAK FOTOĞRAFI

Hatay'ın Türkiye'ye iltihakıyla bölgeden ayrılan Ermeniler, Yoğunluk, 1939
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).
Houshamadyan arşivi (www.houshamadyan.org)

© 2021, Aras Yayıncılık

© 2021, Serdar Korucu

ISBN 9786052100929

BASKI

Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Ocak 2021, İstanbul

AHALİNİN GİDİŞİ

MUSA DAĞ 1939

serdar korucu

BAŞLARKEN

*Artık konuşma zamanı geldi;
Çekilen acılar unutuluyor çünkü*
William Shakespeare¹

“Zaman iyileştirir.” Bu çok bilinen söz dillere pelesenk olsa bile, sıra hasreti için geçerli olduğunu söylemek zor. Çünkü bu duygu yıllar içinde azalmak bir yana dursun, bilakis artıyor. Yaşlılık özellikle de göçmenlerde sıra hasretini körüklüyor. Mesela sonradan öğrenilen dil, elli yıl boyunca her gün konuşulmuş dahi olsa yıllar geçtikçe yer yer aşınıyor, alttan anadil kendini gösteriyor hasretin itici gücüyle. Yaşlılık sürecinde pek çok kişi rüyalarını artık sadece anadillerinde görmeye başlıyor ve tek duydukları isim –eğer değiştirilmişse– eski isimleri oluyor.²

Bu hasretin bir hastalığa neden olduğu düşünülüyor. Hastalık, 1678’de Johannes Hofer adında İsviçreli bir doktorun, Basel’e yükseköğrenim için gelen ve evine duyduğu hasret nedeniyle hasta düşen Bernli bir genç hakkında yazdığı doktora teziyle bilinir oldu. Yunanca adı “nostos”, yani “eve dönüş” ve “algos”, yani “acı” kelimelerinin birleşiminden oluşan *nostalgia* hastalığının en çok görüldüğü kişiler, askerler ya da ülkelerin-

-
- 1 William Shakespeare, *III. Richard*, çev. Bülent Bozkurt (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), s. 49.
 - 2 Douwe Draaisma, *Sıra Hasreti Fabrikası*, çev. Dürrin Tunç (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), s. 113.

den ayrılan, ayrılmak zorunda kalan göçmenlerdi. Bu durumu sadece yalnızlık duygusuyla açıklamak mümkün değil. Çünkü Douwe Draaisma'ya göre zorunlu göç, aile fertleriyle birlikte gitmeye mecbur kalınmışsa, kişinin kendi iradesiyle çekip gitmesinden daha çok sıla hasretine yol açmakta.³ Yani özlenen sadece geride bırakılan aile değil, kelimenin tam anlamıyla “sıla.”

1846'da Fransız doktor Louis Alexandre Hippolyte Leroy-Dupré bu sorunun “hızlı iletişim imkânları sayesinde” azalacağını düşünmüştü.⁴ Jules Verne'i de heyecanlandırarak 1872'de ona *Seksen Günde Devr-i Alem*'i yazdıracak dönemin iletişim imkânları, buharlı gemiler, demiryolu, kargo ve posta gemileri ve telgraftan ibaretti. Sonrasında iletişim, Dupré'nin de öngöremeyeceği kadar hızlandı, ancak sıla hasreti ortadan kalkmadı. Tıpkı 1930'ların sonunda dünyanın dört bir yanına dağılan Musa Dağlılarda sona ermediği gibi...

Memleketleri Musa Dağ, bugün Türkiye sınırları içinde 175 kilometre boyunca dört şehre, Antep, Maraş, Osmaniye ve Hatay'a yayılan, 2 bin 240 metre yükseklikte, bilinen en eski ismi Amanos olan sıradağların güney parçasını oluşturuyor. Antakya'nın güneybatısında kalan bu bölge, Eski Dünya'nın merkezi Akdeniz'i yukarıdan izleyip sırtını Suriye düzlüklerine veren, bir yanıla hududun karşısındaki Ermeni yerleşimi Kesab'ı arkasında saklayan Kasyus, Cebel-i Akra ya da namı diğer Kel Dağı'na bakan, yüzlerce yıldır Ermenilere yurt olmuş, Hıdırbek/Hıdırbey, Yoğunuluk, Kebusiye (bugünkü adıyla Kapısuyu), Hacıhabibli (Eriklikuyu), Bityas (Batıayaz) ve Vakıf (Vakıflı) köyleriyle eşsiz tarihe sahip özel bir yer.

Bugün Musa Dağ'ın adı anıldığında akla ilk gelen turizm oluyor. 2000'li yılların başında güçlenen Avrupa Birliği rüzgârının etkisindeki hükümetin medya eliyle Vakıflı'yı “tek Er-

3 *age*, s. 111.

4 Andreea Deciu Ritivoi, *Yesterday's Self: Nostalgia and the Immigrant Identity* (Oxford: Rowman and Littlefield, 2002), s. 24.

meni köyü” olarak lanse etmesi, artan ilginin başlıca nedenlerinden biri. Politikacılarla yerli-yabancı basın mensupları bir dönem köye adeta çıkarma yapmış, yerli-yabancı turistler de onları takip etmişti. Vakıflı, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan tanıtım içerikli internet sitesinde “Anadolu’nun son Ermeni köyü” diye anılıyor hâlâ; oysa bu ifade içerikte değiştirilip “Türkiye’nin bütün nüfusu Ermenilerden oluşan tek köyü” diye takdim ediliyor.⁵ 1915 öncesinde Anadolu’da var olan yüzlerce Ermeni köyüne ne olduğuna hiç değinmeden... Bakanlık tarafından köy için kullanılan “son” ile “tek” vurgusu arasındaki farkın anlamı, 48 yıl sonra İstanbul’dan Vakıflı’ya kesin dönüş yapan Misak Hergel şöyle açıklıyor:

Medya bu ifadeyi kullanmaya başlayınca popüler oldu. Hükümet Avrupa Birliği’ne yaklaşırken Vakıflı köyü bir vitrin olarak kullanıldı, hani “Bizi soykırımla suçluyorsunuz ama halen nüfusu-muhtarı Ermeni olan köyümüz var” gibisinden. Hatta bir ara abartıp “Ermenistan dışındaki dünyadaki tek Ermeni köyü” demeye başladılar. “Tek” olduğunuzda pozitif bir ayrımcılık uygulanıyor gibi bir şey ya da olmayanların arasında teksiniz gibi bir anlam çıkıyor. Ben onun yerine “son Ermeni köyü” ifadesini kullanmayı tercih ediyorum.⁶

2020 Türkiye’sinde Ankara’nın da, toplumun da AB heyecanı sona erdi fakat dağdaki köylere turist ilgisi sürüyor. 2007’de açılan Hatay Havalimanı bölgeye daha fazla turist taşıırken, ilgi odağı biraz değiş(tiril)miş durumda. Çünkü basının deyimiyle “yeni gözde”, Vakıflı’nın yanı başında bulunan, bugün daha

5 “Vakıflı Köyü – Hatay”, *Türkiye Kültür Portalı*, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/hatay/gezilecekler/anadolunun-son-ermeni-koyu> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

6 Beril Eski, “Türkiye’nin Son Ermeni Köyü Vakıflı Köyü’nün Öyküsü”, *BBC Türkçe*, 22 Nisan 2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150422_son_ermeni_koyu (Erişim tarihi: Ocak 2021).

çok Türkmenlerin yaşadığı eski Ermeni köyü Hıdırbey.⁷ “Defne Yolu” projesi kapsamında yapılan yatırımların merkezinde yer alan bu köy, hâlâ “ayrıcalıklı” konumunu koruyor.

Turistler köyün hemen girişinde bulunan özel hazırlanmış stantlarda hamur işi yapan köylüler tarafından karşılanıyor. Ardından sabun, el işi gibi yöresel ürünlerin satıldığı tezgâhların yanından geçip kendilerini dev bir ağacın gölgesi altında buluyorlar. Bu yüzlerce yıllık olduğuna inanılan, efsaneyle karışık yaşı bazen üç bin yıla kadar dayandırılan, hatta “Hz. Musa’nın asası”ndan oluştuğu bile rivayet edilen 7 metrelik ağaç, Musa Dağ’ın simgesi durumunda. Etrafını çeviren işletmelerin de kâr etme yarışı cabası. Bölge turizm potansiyeliyle öne çıkarılsa da bu, Musa Dağ’ın Türk-Ermeni tarih yazımının en keskin bölünmüşlüklerinden birine ev sahipliği yaptığı gerçeğini değiştirmiyor.

Türkiye’nin “Ermeni meselesi”ne dair resmi tezine göre yaklaşık yüz yıl önce Musa Dağ’daki Ermeniler kanunlara uymayarak isyan etmişti. Bu tez, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından “hoşgörü başkenti”⁸ olarak anılan bu şehrin valiliğinin sitesinde tüm sertliğiyle muhafaza ediliyor ve 1915’te yaşananlardan Ermeniler sorumlu tutuluyor:

Buradaki köylerde yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı devletin tebliğ ettiği zorunlu yer değiştirme (tehcir) emrine uymayarak dağa çıktılar ve devlete isyan ettiler, dağı kuşatan askeri birliklerle silahlı mücadeleye giriştiler. 40 gün süren isyan Ermenilerin Fransız gemileri ile Mısır’a kaçmasıyla sona erdi.⁹

7 “Hatay’ın Yeni Gözdesi, Hıdırbey”, *Hürriyet*, 3 Eylül 2017, <https://www.hurriyet.com.tr/hatayin-yeni-gozdesi-hidirbey-40568242> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

8 “Hoşgörü Başkenti: Hatay”, *Türkiye Kültür Portalı*, <https://www.kulturportal.gov.tr/portal/hosgorubaskentihatay> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

9 “Tarihçe”, Hatay İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <https://hatay.ktb.gov.tr/TR-201495/tarihce.html> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

Bu anlatının benzerini IV.Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın vekili Fahreddin Paşa'nın anılarında da bulmak mümkün. Paşa, Fransız filosuna karşı ordugâhın gizlenmesine özen göstermeyerek boş yere kayıp verdirenlerle Ermenilerin kaçmasına göz yumanlar hakkında şiddetli cezalar tatbik etmek için bölgeye gönderilmişti. Fahreddin Paşa'ya göre yaşananların sorumlusu, İskenderun bölgesi kıyılarına İtilaf devletlerinin çıkarma yapması beklentisi içine girip vergi borcunu ödemiş olan Musa Dağ'daki Ermenilerdi.¹⁰

Fahreddin Paşa'nın Musa Dağ'dan sonraki görev yeri Urfa olacak, bölgenin Ermeni mahallesini, Türkiye'deki Alman Askeri Heyeti üyesi Binbaşı Kont Eberhard Wolffskeel von Reichenberg'e, "Taş Devri'ne dönmüş" yerleşim yerlerini bombalatacaktı. Von Reichenberg de bu şiddetli saldırıları "Türklerin dahili meselesi" diyerek haklı buluyordu çünkü ona göre Ermeniler "hain" ve "sıkıntı kaynağı"ydı.¹¹ Ancak tüm Alman yetkililer aynı düşüncede değildi. Almanya'nın Halep Konsolosu Walter Rössler, 3 Eylül 1915'teki raporunda köylülerinin direniş öncesinde baskı ve şiddet gördüklerini aktarıyordu:

Antakya yakınlarındaki bu köylerden çiftçiler zincire vuruldular ve şehre götürüldüler. Bunun üzerine Kesab ve Kebusiye sakinleri ayaklanma çağrısı aldılar, diğer dört köyün sakinleri dağlara kaçtılar. Onları yakalamak için iki tabur gönderildi, fakat şimdiye kadar bir başarı elde edilemedi. Arazi zordur, birlikler henüz konsolide olmamıştır. Gün içinde 30 asker yaralandı, bunlardan sekizi yanlışlıkla birbirlerine açtıkları ateş sonucu yaralandı.¹²

10 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu* (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1984), s. 245-246.

11 Vahakn N. Dadrian, "Önsöz", Wolfgang Gust (der.), *Ermeni Soykırımı 1915-16 Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri*, çev. Zekiye Hasançebi, A. Takcan (İstanbul: Belge Yayınları, 2012), s. 17.

12 *age*, s. 428-429.

Rössler'e göre yaşananların nedeni Ermeniler değil, tehcir kararıydı:

Suveyde'deki [Süveydiye/Samandağ] çatışmalar isyancılar ve aralarında çok sayıda kadın ve çocukların bulunduğu ve Ermeni tarafının verdiği rakamlara göre toplam 6.000 kişi, bir düşman gemisinin destek ateşi altında, gemiye taşınarak son buldu. Bir düşman kruvazörüyle bağlantı olmasına rağmen, bölgede başından itibaren bir ayaklanma hazırlığı olduğuna dair hiçbir kanıt ileri sürülemez. Bütün bu direnişlerin nedeni, tehcir edilme tehdit ve korkusudur.¹³

Soykırım başladığında Zeytun'daki Ermeni Protestan Kilisesi'nin pastörü ve misyon yetimhanesi sorumlusu olan, ölüm yürüyüşlerinin tanığı Dikran Andreasyan da isyanın tek nedeni olarak tehcir kararını görüyordu. 1915'te Port Said Mülteci Kampı'nda kaleme aldığı bir broşürde yazdığına göre Andreasyan, Maraş'tan memleketi Musa Dağ'a, Yoğunluk köyüne dönme şansı yakalamıştı. Bu sayede Musa Dağlıları tehcire karşı uyurabilmişti.

Bu uyarı üzerine alınan direnme kararına çoğunluk uya-
cak ve halk Musa Dağ'ın tepelerine doğru çekilmeye baş-
layacaktı. Andreasyan'ın deyimiyle "oğulları ve erkekleri sevgili
dağlarının her kayalığını ve geçidini biliyorlar"dı. Musa Dağ-
lılar dağın yamacındaki en stratejik noktalara siper kazarak
otuz üç gün boyunca Osmanlı güçlerine karşı direnecek, ha-
zırladıkları, birinde beyaz bir bayrağın üzerinde büyük bir
kızıl haç bulunan, diğerindeyse İngilizce "Hıristiyanlar darda:
İmdat" yazan iki bayrak sayesinde kurtulacaklardı. Bu insan-
lar Fransız kruvazörü *Guichen* tarafından fark edilecek, başka
gemilerin de gelişiyle Musa Dağlılar Mısır'ın Port Said Limanı-
na ulaşacaklardı.¹⁴

13 *age*, s. 102.

14 James Bryce ve Arnold Toynbee (der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*, 1915-1916, yay. haz. Ara Sarafian, çev. Ayşe Günaysu (Londra: Gomidas Institute, 2009), s. 480-486.

Bu direnişini ve bölgeyi dünyaya tanıtan Avusturyalı yazar Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanı olacaktı. Romanda, Osmanlı'nın tehcir kararına direnen Musa Dağlı Ermenilerin lideri, İstanbul'da ünlü bir ticarethanenin kurucusu Bagradian ailesinin oğlu Gabriel'di. Tam kırk günlük bu direniş anlatısı, "Bölük ve alaylarını imparatorluğun barışçıl yurttaşlarına karşı savaşta kullanacağına, imparatorluğun düşmanlarına karşı savaş için saklasın" sözleriyle devlet yöneticilerine sesleniyordu.¹⁵ Kimi zamansa direnmesi gereken başka kesimlere "Kendimizi, gücü gücümüze eş düşmana karşı değil, yok edilmeye karşı, bizden yüz bin kat daha güçlü bir güce karşı savunuyoruz" diye hitap ediyordu.¹⁶ Roman Türkiye'de 13 Ocak 1935'te yasaklandı.

Franz Werfel'in eserindeki Musa Dağ direnişini sadece "bir ulusa ruh kazandırmak"la¹⁷ sınırlı kalmayacak, başka milletlere ilham da verecekti. Nazi rejiminin takibatına uğrayan ve bu arada Batı'ya veya Filistin'e iltica etmiş olan birçok Yahudi, Werfel'in çizdiği Ermeni portreleriyle kendi durumları arasında koşutluk kuruyorlardı.¹⁸ Aynı zamanda, Ermenilerin bir yok oluşa mahkûm olmaktansa kendilerini savunduğunu aktaran pasajlarıyla *Musa Dağ'da Kırk Gün*, gettodaki Yahudilere, Yiddiş, Lehçe veya Almanca olarak direniş çağrısında bulunuyordu. Yahudilere ümit vadeden bir mücadeleyle, bir kurtuluşu simgeliyordu.¹⁹

Bu mücadele ardında çoğunlukla kahramanlık şarkıları bıraktı:

15 Franz Werfel, *Musa Dağ'da Kırk Gün*, çev. Saliha Nazlı Kaya (İstanbul: Belge Yayıncılık, 2010), s. 286.

16 *age*, s. 557.

17 Alma Mahler Werfel, *And the Bridge is Love* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1958), s. 229.

18 Wolf Gruner, "Ermeni Kıyımı," çev. Tanıl Bora, *Birikim* (sayı: 299-300, Mayıs-Nisan 2014), s. 32.

19 *age*, s. 36.

Bizim Musa Dağlıların hepsi kahramandır,
 Birbirine bakarak cesaretlenirler,
 Korku nedir, hiç bilmezler,
 Zira, sana sahiptirler Musa Dağ!
 Ermeni Musa Dağlılar, Can, Musa Dağlılar!
 Ermenilerin şerefini koruduk.²⁰

Kayda geçen bu tip şarkılar, anlatılar çoğunlukla birinci nesle ait. 1915'te dağa çıkan, Osmanlı kuvvetlerinin şiddetine karşı koyan, İtilaf güçlerinin gemileriyle Port Said'e taşınan, daha sonraysa anavatanına dönen bir nesle... Bu çalışmada yer alan isimler ise Musa Dağlıların deyimiyile "dağa çıkış" sürecinin ikinci kuşağı. O yüzden, bu çalışmadaki insanlarla konuştuklarımızın odağında 1915 yoktu. Musa Dağ'ın kaderinde etkili bir başka dönüm noktası olan, 1939, yani *Ahalinin Gidişi* için bir araya geldik.

Musa Dağlılar, Fransız Mandası yönetimindeki Suriye'nin bir parçası olan İskenderun Sancağı'nın, önce Ankara'nın ağırlığını üstünde hisseden "bağımsız" Hatay Devleti'ne, ardından Türkiye'nin bir şehrine dönüşme sürecinde Ermenilerin bölgeyi terk etmesini "ahalinin gidişi" diye tanımlıyorlar. 1903'te Musa Dağ'ın Kebusiye köyünde doğan Krikor Güzelyan bu süreci tanımlarken bir adım daha ileri gidiyor ve "ikinci zorunlu göç" diyor.²¹

Bu sürecin başlangıç noktası, Fransa ile Ankara hükümeti arasında 20 Ekim 1921 tarihinde imza konulan Ankara (Franklin-Bouillon) Antlaşması'ydı. Bu antlaşmaya göre, Fransız askerleri 19 Aralık'ta Adana'yı, 25 Aralık'ta Antep'i, 31 Aralık'ta Dört Yol'u terk etmişler, 4 Ocak 1922'de ise Mersin ve Tarsus dahil olmak üzere tüm bölge boşaltılmıştı. 1 Aralık 1921 ile 4 Ocak 1922 tarihleri arasında Fransızların boşalt-

20 Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Tigran Ter Voğormiyacıyan, Petros Çavikyan (İstanbul: Belge Yayınları, 2013), s. 894.

21 *age*, s. 734.

tıkları bölgelerden yaklaşık 60 bin Hıristiyan göç etti.²² Musa Dağ'ın da içinde olduğu İskenderun Sancağı bu antlaşmaya göre Manda Suriyesi'nde özel bir idareye sahip olacaktı. Yani Musa Dağ Ermenileri, Fransız mandası altındaydı ve Suriye sınırları içindeydi, Türkiye'nin Sancak'taki Türk kültürünün korunmasına dair düştüğü şerhler eşliğinde.

Türkiye'nin dikkati, 30'ların sonuna kadar bölgenin üzerindeydi. Fransız mandası altındaki Ermeni nüfusun tüm hareketleri yakından izleniyordu. Fridtjof Nansen başkanlığındaki Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Ofisi, göçmen durumuna düşmüş Ermeniler için harekete geçmiş, Fransız mandası altındaki bölgelere, Suriye, Lübnan ve İskenderun Sancağı'na yerleşebilmeleri için araziler satın alıp kalıcı konutlar ve çiftlikler kurmaya başlamıştı.²³ Ermenilerin iskân edileceği yerlerden biri de Musa Dağ olacaktı. Bityas köyünde İkiz Köprü mevkiinde bir kısım arazi satın alınıyor, buraya Ermeniler iskân edilerek adına da Ermenice "Nor Zeytun" yani Yeni Zeytun deniliyordu.²⁴ Türkiye ise Fransa ile temasa geçecek, Türkiye-Suriye sınırının 50 kilometre güneyine kadar olan bölgeye Ermeni mültecilerin yerleştirilmemesi için çaba harcayacaktı.²⁵

Fakat Ankara'yı esas harekete geçirecek gelişme, Fransa ile Suriye arasında imzalanan, adı "dostluk ve ittifak" olan ancak aslında Şam'a bağımsızlık verilmesini öngören 1936'daki antlaşmaydı. Bu antlaşma, 20 Ekim 1921'de Ankara-Paris arasında kararlaştırılmış ve çizilmiş Türkiye-Suriye sınırına dokun-

22 Paul du Véou, *La passion de la Cilicie, 1919-1922* (Paris: Librairie orientaliste P. Geuthner, 1954), s. 285-286.

23 Halil Özşavlı, "Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü: Sancak Ermenilerinin Lübnan'a Taşınması", *Belleten* 81, 290 (2017), s. 251.

24 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Muamelat Genel Müdürlüğü (MGM) 030.10.00.108.710.17, 27 Mayıs 1928.

25 Ministère des Affaires étrangères (MAE), Direction des Affaires politiques et commerciales, Levant (Turquie), 119, 12 Mayıs 1933.

muyordu fakat özel idare altında olması hükme bağlanmış İskenderun Sancağı'na atıfta da bulunmuyordu. Yani böylece Fransa aradan çıkacak, Sancak ile ilgili hükmün uygulanması bağımsız olacak Suriye'ye devredilecekti. Bu, Şam'ın kısa süreli zaferiydi, fakat II. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulduğu dönemde kazanan, meselenin "şahsi davası" olduğunu söyleyen Mustafa Kemal'in politikalarıyla Ankara olacaktı.

Avrupa'nın koşar adım gittiği savaşta Türkiye'nin hangi tarafta yer alacağı konusu, bu zaferin en mühim nedenlerinden biriydi. En ünlü Mustafa Kemal biyografilerinden birinin yazarı olan Lord Kinross'a göre, İskenderun Sancağı'nın Türkiye tarafından ilhak edilme sürecinin en önemli etkeni, "Avrupa'da Hitler'le başları dertte olan Fransızların Suriye Devleti'nin bir parçacığıyla uğraşacak halleri" olmamasıydı.²⁶ Yine Kinross, İngilizlerin "Almanlarla Türklerin 1914'teki gibi birbirlerine yakınlaşmasından" çekindiğini ve Türk-İngiliz dostluğunu koruyabilmek için birtakım ödünler vermeye hazır olduğunu yazıyordu.²⁷ Ankara'ya cephenin diğer yakasından da destek vardı.

Zira I. Dünya Savaşı sonrasında sınırlarını değiştirmek isteyen tek ülke Türkiye değildi. Osmanlı devletinin "silah arkadaşı" Almanya, İngilizlerin korktuğu gibi 1930'lardan itibaren Nazi yönetimi altında yayılmacı ve saldırgan bir politika izliyor, sınırlarının dışındaki topraklarda Alman nüfusunun yaşamasını gerekçe göstererek Danzig gibi bölgeleri ülkesine katmak istiyordu. Milletler Cemiyeti'nin 25 Ocak 1937'deki toplantısında İskenderun Sancağı ile Danzig'in durumunu aynı oturumda değerlendirmesinden de anlaşılıyor ki, bu meseleler Avrupalılar tarafından da birbirine denk görülüyordu. Sancak sorunu Ankara'yı tatmin edecek şekilde karara bağ-

26 Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander (İstanbul: Altın Kitaplar, 2012), s. 566-567.

27 *age*, s. 553.

lanınca, Türkiye diğer cepheye daha yakın duracak, İngiltere ve Fransa'yla Akdeniz'deki İtalyan tehdidine karşı bir ittifak antlaşması imzalayacaktı.²⁸ Türkiye'nin II. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasındaki pozisyonu öyle kritikti ki, Stalin, Nazilere karşı ittifakta yer alması karşılığında Türkiye'ye Kuzey Suriye'yle sınırlı kalmayıp On İki Ada ve Bulgaristan'dan bazı toprak parçalarının verilmesini istemişti.²⁹

İki dünya savaşı arasında el değiştiren İskenderun Sancağı'ndaki ruh hali 1938'den itibaren tamamen farklılaştı. Bağımsız devletin adı bile 1936'da Mustafa Kemal tarafından "Hatay" konmuş, Türkiye Cumhuriyeti'nin İstiklal Marşı ulusal marş olarak kabul edilmiş, bayrağındaki tek farksa yıldızının beyaz bir kontur içinde yer alması olmuştu. Bu sürecin böyle işleyeceğini ve sonunda İskenderun Sancağı'nın Türkiye'ye ilhak olacağını bölgedeki Ermeniler de dünyanın büyük bölümü gibi başından öngörmüştü. Bu nedenle Musa Dağı Ermeniler, özellikle de Taşnaklar, 1937'nin ilk ayında bölgede incelemelerine başlayan Milletler Cemiyeti'nin görevlendirdiği gözlemci heyetine seslerini duyurmaya çalışmış, Suriye yanlılarının gösterilerine katılmışlardı. 11 Ocak'taki büyük protestoda İskenderun Sancağı'nın çeşitli bölgelerinden gelen 20-25 bin Arapça konuşan kişiyle birlikte Musa Dağ'daki Ermeni köylerinden gelen 1.500-2.000 kişinin oluşturduğu kalabalık Turizm Oteli'nin önünde iki saate yakın devam eden bir gösteri yapmıştı.³⁰ Başka direniş yöntemleri de konuşulmuştu. 1926 Kebusiye doğumlu peder Movses Ğazaryan'a göre, ikinci kez dağa çıkarak direnmek bile düşünülmüştü:

28 Dilek Barlas, Serhat Güvenç, *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939)*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 27.

29 Oral Sander, *Siyasi Tarih: 1918-1994* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007), s. 153.

30 Levent Duman, *Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 217.